

Таянч сўзлар: аллитерация, ассонанс, эпентеза, ассимиляция, редукция, товуш ўзгариши, товуш тушиши, алмашилиши, диаре́за тежамкорлик, мете́р, фонетик тахлил, шева.

Ключевые слова: аллитерация, ассонанс, эпентеза, ассимиляция, редукция, фонетические изменения, падение, диаре́за.

Key words: alliteration, assonance, epenthesis, assimilation, reduction, phonetic changes, falling, diarexis.

Ислом шоирнинг “Орзигул” достонининг матни фонетик жиҳатдан характерли. Унда товушларнинг алмашилиши, кискаруви ва эллипсизга учраши билан боғлиқ ҳолатлар мавжуд.

Масалан, **қ, с, б** каби санокли товушларгина аллитерацияни вужудга келтиргани кузатилади: *қа-қи-қо: қаламқоқи, қибла қараб, Окқиз, қобиргалари қоқ қиз, чакқон қиз, ўн тўққиз: Саҳар вақти ноз уйқуда ётудим, / Бир қаламқоқи келиб кирди қошима...* (289). *Сувон қараса ҳовузнинг бўйида бир ниқобли дилбар қиблага қараб, сунбул сочини тараб, учар қушлардан сўраб, сувни ўйнаб ўтирибди* (301). *Оққиз қобиргалари қоқ қиз, ўрта бўйли чакқон қиз, мучаси ўн тўққиз* (294). Келтирилган гапларда аллитерация кўмагида сўз ўйини ҳам ҳосил қилинган; *су-со-си: сунбул соч, сирти сулув, сарви санобар: Ойна олиб, сунбул сочим тарайман, / Иллаганинг, икки раҳбар, сўрайман* (275). *Тўрт оғинг - тўртта қозик, / Сиртинг сулув, сағринг ёзик* (294). *Гул юзлигим, сарви санобар қомат, / Ота-энанг сенга бердим рухсат?* (315); *бу-бе-; бугун беклар: Бугун беклар, алай бўлсин, ол бўлсин, / Икковининг ризқи-рўзинг мўл бўлсин. / Салтанатли беклар, сиздан сўрайман, / Доно беклар, сипойилар, йўл бўлсин?* (341) каби.

Худди шу каби унлилар оҳангдошлиги, яъни ассонанс ҳам кам ҳолатларда, асосан **о** товушида кўзга ташланади: *Ол-ол бўлсин, жоним болам, ол бўлсин, / Бу дунёда сенинг кунинг мўл бўлсин* (296). *Ойна олиб, сунбул сочим тарайман* (275). *Охиридан чўпон келди қошимга* (330) сингари.

Айрим ҳолатларда аллитерация ва ассонанс ҳодисаларининг яхлитлигини кузатиш мумкин бўлади: *Оқ юзим ювилди кўздан оққан ёшимга* (330). *Эрназар бозбон: - Орзигул бир меники эмас, шеригим ҳам бордир, бориб, шеригим билан маслаҳат қилиб, сўнгра сизларга жавоб бераман, - деди.* (274). *Боргиси келмаган хоннинг ўзини, Борса борар эди Сувонхон ўғил, Кўзи қиймас ўрдадаги Орзини* (345).

Ж.Элтазаров «Тилдаги тежамкорлик тамойили ва кискарув» номли монографиясида «Сўзлашув нутқи кўплаб лингвистик ва экстралингвистик факторлар таъсирида шаклланувчи нутқ стили (нутқий система) бўлиб, унда адабий тил нормаларидан чекиниш, жумладан, тил бирликларида баъзиларини қискартириб қўллаш учун шарт-шароитлар ҳамда эҳтиёж мавжудлиги ҳақида ёзган. Сўзлашув жараёни тилдаги тежамкорлик ва тил бирликларини қискартириб қўллаш учун энг қулай майдон эканлигини бирмунча аввал Б.Ўринбоев ҳам «Сўзлашув нутқи, одатда, сўз ва сўз бирикмаларининг товуш составини қискартиришга, нутқ органларининг ишини максимал даражада енгиллаштиришга интилади» тарзида баён этган эди.

Дарҳақиқат, же-ловчи шевага хос бўлган хусусиятлардан бири талаффуздаги товушлар уйғунлиги ҳисобланади ва бу уйғунлик айрим ҳолатларда муайян товушлар ёки товуш бирикмаларининг бутунлай тушиб қолишига ёки редукцияга учрашига сабаб бўлади. Бу хусусиятлар дostonлар тилида ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, ўзбек тилидаги тежамкорлик тамойилига тўла мос келади. Лекин бундай ҳолатлар «Орзигул»да кўп эмас. Масалан, биргаликни ифодаловчи *-айлик* кўшимчаси же-ловчи шеваларда товуш тушиши ҳодисасига учрайди ва бу ҳодиса дostonчиликда ҳам фаол. «Орзигул»да бу жараён 47 ўринда кузатилади: *Кўп йигилган ер бўлади халойик, / Сидқидил бекларим, шикор қилайик, / Пишлоқлар (яхши отлар) белига бу кун минайик, / Ғайрат қинглар, биз шикорда борайик* (267). Бунинг аксича, *-лик* 4 марта қўлланилган: *Шунда Қорахон: - Қани ҳийлангни айт-чи, эшитай, маъқул бўлса қилайлик, - деди* (336) каби. Қилингнинг (11 марта) қинг (3 марта), бўлингнинг (7 марта) бўнг (3 марта) тарзида қўлланиши ҳам ана шу қонуниятлар доирасидадир: *Хурсанд қинглар, ойимчалар, тўрани* (293). *Қизил юзли, улдуғ ешли жон бобо, / Рози бўнг, бобожон, берган тузингга* (374).

Ўзбек тили учун хос бўлмаган **ҳ** сўз охирида келганда редукцияга учрайди ва билинар-билинимас ҳолига келади: *суноҳ-ғуно: Бу ердир Қушқанот жойим. / Ҳеч йўқдир зарра ғуноим* (324). Шу ҳолатда унга эгалик кўшимчаси қўшилганда ҳатто бир **с** товушини орттиришга тўғри келади: *Нима бўлди қўзичоғим ғуноси, / Дилиминг қуввати, жонни найладинг?* (350) каби.

Баъзан сўз таркибидаги кўшимчалар тушиб қолган ҳолатларга ҳам дуч келинади: *Олис чиққанлар кўрар дарани* (293). Гапда *олис* сўзида *-га* тушиб қолган. Унинг сўз таркибида иштирок этмаслиги мазмунга путур етказмаган. Шундай бўлгандан кейин унга меъёрининг бузилиши сифатида қараш тўғри эмас. Ушбу эллиптик ҳолат адабий тилимизда ҳам кузатилади. Аммо дoston матнидаги *олами, қилами, турами* сўзлари таркибидаги *-ди* кўрсаткичининг тушиб қолишини юқоридаги ҳолат билан тенглаштириб бўлмайди. Гарчи бу ерда ҳам мазмун ифодасига зарар етмаган бўлса-да, унга адабий тил меъёрининг бузилиши сифатида қаралади. Же-ловчи шева учун эса *-ди* нинг эллипсизга учраши меъёрий ҳолатдир: *Бировнинг боласин биров олами?* / *Сизлардай беклар туҳмат қилами, / Кишининг боласи бунда турами?* / *Бун сўрсанг, менинг севган фарзандим, / Сиздай бек ҳам бунга ҳайрон қоларми?* (365).

Айрим сўзлар талаффузида диаре́за ҳодисасининг юз бериши, масалан, сўз ичидаги *-л* товушининг тушиб қолиши же-ловчи шевалар учун типик хусусият саналади. Бу ҳолат «Орзигул» тилига ҳам кўчганлиги боис *олиб* сўзи *об* шаклида 12 марта, *солиб* сўзи *соб* кўринишида 3 марта қўлланилган: *Ғазаб билан миниб отнинг белига, Илон тилли қилчин об қўлига* (332). *Душман туриб қоча берди, / Олдиға соб барин қувди* (332).

Ушбу эллиптик ҳолатлар шеърий баёнда поэтика учун хизмат қилиши мумкин. Шу маънода *Эрназар дер, олов кирди танамга, / Бош фарзандим, пулга берсам бўлама?* / *Букун келдинг, эрта боққа йўлама* (269) парчасидаги *бўладими/бўладима* нинг *бўлама* тарзида қўлланишида маълум даражада табиийлик бордек сезилади. Чунки *танам(э)а* ва *йўлама* қофияси тизимида *бўлама* нинг қўлланишида ҳам уйғунлик ва табиийлик мавжуд. Шунинг учун унга дostonлар поэтикасига хос хусусиятлардан бири сифатида қараш тарафдоримиз.

Сўрагани беклар йўқдир аййиби, / Қорахондир Хосхонанинг соййиби (272) мисралари таркибидаги *аййиб* ва *соййиб* сўзлари қофия мақомида келаётгани учун поэтик талаб билан *соййиб* га мос ҳолдада *айб* сўзи алоҳида талаффуз этилмоқда дейиш мумкин. Аммо бу юзаки хулоса бўлади. Аслида ўзбек тили талаффузи қонуниятларига кўра икки ундошнинг ёнма-ён келганида уларни асл ҳолатида талаффуз қилиш ниҳоятда қийин ва шунинг учун одатда бундай товушлар орасида бир унли орттирилади. Шу маънода *айб* да икки ундош орасида, яъни *й* билан *б* орасида *и* нинг орттирилиши қонунийдир. Ўрни келганда *соййиб* нинг асли *соҳиб* эканлиги ва унда *ҳ* нинг *й* га алмаштирилиши ҳам тилимиз талаффуз қонуниятларига мос эканлигини таъкидлаш жоиз. Чунки ўзбек тилида қадимда *ҳ* товуши бўлган эмас. Агар у четдан қабул қилинган сўзлар таркибида учраса, сўз талаффузида мумкин қадар табиийлик сақлаб қолинган ва ёнма-ён келган товушлар уйғунлигини таъминлашга ҳаракат қилинган. Ўзбек тилида *ҳ* ни талаффуз қилиш муайян куч талаб қилади. Бинобарин, унинг ўрнида *й* ишлатилиши ўзбек тили талаффуз меъёрларига зид келмайди. Шу маънода дoston тилидаги *соййиб* сўзини ҳам меъёр доирасида деб қабул қилиш жоиздир.

Эпентеза ҳодисасига учраган *этагиндан* сўзида битта *н* нинг орттирилишини ижобий ҳодиса сифатида баҳолаб бўлмайди. Бундай қўлланиш же-ловчи шеваларда йўқ, адабий тил меъёрларига ҳам мос келмайди: *Олдингга келган, ҳақиқат, ёрингиз, / Этагиндан тушган - ўғил фарзанди* (290) каби.

«Орзигул» матнида товуш алмашилиши ҳодисаси ҳам учрайди. Масалан, *г→н* алмашилиши: *Неча марта олган*

ўхшар қўлина, / Кулоқ сонлар азаматлар тилима, / Худди қоши ўхшар Орзигулима. / Мен шуни ўхшатдим жони дилима (365). Ўзбек тилининг ўғуз тили шеаларида жўналиш келишигининг қўлига ни қўлина тарзида ишлатиш ҳолатлари мавжуд ва бу ўша диалект вакиллари учун меъёр саналади, аммо кипчок шеалари учун эмас. Шу маънода уни достон тили учун меъёрий ҳолат сифатида баҳолаб бўлмайди. Орзигул дер мен бўлайин парвона, / Ҳозир менга ватан қўли вайрона. / Чин қулоқ сол, болам, энанг тилина / Мунда келгин, севган энанг ўрзулсин (367) мисолида тилина сўзининг қўлланишини парвона, вайрона сўзларига маълум даража уйғун бўлганлиги туфайли оклаш мумкин.

Жўналиш келишиги кўрсаткичи -га нинг кискарувга учраб, -а тарзида қўлланиши эса тилимиз тарихида қадимдан мажуд ва бу ҳодиса кипчок шеаларида ҳозирда ҳам сақланиб қолган: Бу саволни бориб айтай бувима. Дилмуроддан айрилганга ўхшайсан (350). Ҳар ҳафтада келиб тургин қошима, Чақалоқда қўтарганман тўшима (292) каби.

Кипчок шеаларида з→р алмашиниши учрайди. Бу ҳолат достон тилида 2 ўринда кузатилади: ўтказмоқ-ўткармоқ: Подшо сабр қилиб, бир қанча вақтларни ўткарди (267). Эй, Орзигул, гам ема, мен бахт ва давлат еткарман, - деди (280). Аммо достон матнида 7 ўринда ўтказмоқ, етказмоқ сўзлари таркибида -каз қўлланилган: Шунда Орзигул хафалигини ота-энаси билдирмай, кечакундулар йиғлаб, бир кам қирқ кунни ўтказди (279).

н→л алмашиниши: Қараса, богда бир Қорақулоқ от эгарланган, югалланган (280).

ҳ→й алмашиниши: Кетсанг мен қолмайин муғойиб, / Сендирсан бу тахтимга сойиб (298). Сўрагани беклар йўқдир аййиби, / Қорахондир Хосхонанинг соййиби (272). Ушбу икки мисолда ҳ нинг й га ўтишини кипчок шеалари учун табиий ҳол деб ҳисоблаймиз. Бунинг устига бу алмашиниш матнда поэтик вазифини ҳам адо этганлигини — муғойиб-сойиб, аййиби-соййиби қофиядош сўзлар таркибида оҳангдошликни ҳам ҳосил қилган. Ана шу икки сабабга кўра унинг қўлланиши ўзини оқлайди. Қолган учинчи ўринда сўз сойиб шаклида қўлланган: Не сабабдан бу безга қолганди, / Илгари соҳйиби кимлар бўлганди? (287).

Гарчи кипчок шеаларида ассимиляция ҳодисаси ғоят фаол бўлса-да, асар матнида бу ҳолат кам кузатилади: Бог бугдойдай тиратти / Тўхтамайин юғурик отти (331) каби. Бинобарин, от сўзининг тушум келишиги қўшимчаси билан 16 марта отти тарзида қўлланганлиги достонни ёзиб олувчининг матн тилини адабий тилга яқинлаштиришга ҳаракат қилганлигидан далолат беради: Орзигул қамчиллаб отди, / Қилични қинидан тортиди (331).

Адабиётлар

1. Элтазаров Ж. Тилдаги тежамкорлик тамойиллари ва кискарув. — Самарканд: СамДУ нашри, 2004, 51-б.
2. Ўринбоев Б. Ўзбек сўзлашув нутқи. — Т.: «Фан», 1982, 133-б.
3. Махмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. — Т.: «Ижод», 2006.
4. Орзигул (достонлар). — Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада “Орзигул” достони матнининг фонетик хусусиятлари ёритилган. Унда товуш тушиши, алмашиниши, ўзгариши, шева хусусиятлари достон асосида асосланган. Достоннинг бу хусусиятлари адабий меъёр билан киёсланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются фонетические особенности текста в поэме “Орзигул”. В ней рассматриваются такие явления как падение и изменение звуков, а также диалектные особенности в дастане в соответствии с литературными нормами.

SUMMARY

The article deals with the phonetic peculiarities of the text in the epic poem “Orzigul”. The author studies the falling and changes of sounds and dialectal peculiarities in the epos in accordance with the literary norms.

ИЗУЧЕНИЕ ЗНАЧЕНИЯ ВО ВРЕМЕНИ В ЯЗЫКАХ РАЗЛИЧНЫХ СИСТЕМ

Б.Х.Хошанов – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиянзия

Таянч сўзлар: келишик, баҳона, вақт, сўз бирикмаси, йўналиш, нарсас, объект, феъл ҳаракатлари, таклиф, тенг микдор, чеклаш, тузилиш, қўшилган нарсас.

Ключевые слова: падеж, предлог, время, словосочетание, направление, предмет, объект, глаголы движения, предложение, эквивалент, ограничение, конструкция, приставка.

Key words: case, preposition, time, word combination, direction, object, verbs of motion, sentence, equivalent, limitation, construction, prefix.

Пространство и время – категории философские. На заре человечества сначала появилось понятие пространство. А время появилось гораздо позже, путём переноса пространственного значения на временное. В данной статье делается попытка изучения значения ограничения во времени русского языка, выраженное конструкцией «глагол+предлог «до»+сущ.» и их различные средства передачи в современном каракалпакском языке. Практическим материалом послужили примеры из русской художественной и учебной литературы и их переводы на современный каракалпакский язык, с указанием конкретного источника.

Гарчи кам учраса-да, кипчок шеаларида з→в ва қ→в алмашиниши хос хусусият саналади ва бу ҳолат туркий тилларда қадимдан мавжуд бўлган: Мунча йиғлайсан янгиаб, алла, Банди бўвним бўшатма, алла (347). Тувган отандан аёлороқ бўлай, юр, сени ўз уйимга олиб борай, — деб, Дилмуродни қўтариб олди (359). Ўғайми сизга, ё тувгон бола-ми? / Тувгон бўлса, шунча шумлик қилами? (345).

Аллоҳ сўзи шева талбларига мос тарзда ҳозиргача Обло деб талаффуз қилиб келинади. Облоқул, Облоберди исмларининг мавжудлиги ҳам ана шундан. Достон матнида ҳам бу сўзга дуч келинади: Олдирганман қўлдан қўш қоқилми. Ёш қўзимга обло солди ўлими (353).

Алмашмоқ феъли барча ўринларда (3 марта) диереза ҳодисасига учраб, -ма тушиб қолган ва алишмақ тарзида қўлланган. Бу шева хусусиятларига тўла мос келади: Энанг қўрғур, шунда нафсга адашди, Сени олди - ўз ўзига алишди (277). Ана энди иккови мотам тутиб, йиғлашиб, сен пулга алишган эдинг, деб Эрназар хотинини уришиб турганда, Орзигул мактабдан келди (275).

Сувонхоннинг минган оти / Хўп жонивор хўнарвандди (323) мисолида отга нисбатан қўлланилган хўнарванд сўзидаги м нинг в га ўтиши ёки ойнаванд сўзида ҳам б нинг в га ўтиши учраса-да, бу же-ловчи шевалар учун хослик даражасига қўтарилган эмас. Бу тарздаги ўтишлар Фозил Йўлдош ва Эргаш Жуманбулбул достонларида ҳам учрамади. Шундай экан, унинг қўлланишини хусусий ҳолат сифатида баҳолаш мумкин бўлади.

«Орзигул» достони юзасидан амалга оширилган фонетик таҳлиллар айрим унли ёки ундош товушларнинг кискаруви ёки орттирилиши, масалан, баъзи товушлар ёки қўшимчаларнинг тушиб қолиши (қилайик, борайик, бўнг, берам, кирами, турами), товуш алмашиниши (з-р, н-л, ҳ-й), товуш орттирилиши (и,н) каби фонетик жараёнлар же-ловчи шевалар доирасида амал қилишини кўрсатади. Достон муаллифи уларни ана шу шева вакили сифатида қўллаган ва уни фақат биргина достон тилига хос бўлган хусусиятлар сифатида қараш керак эмас.

Достон матнидаги аллитерация ва ассонанс ҳодисаларига нисбатан бу фикрни айтиб бўлмайди. Улар Ислон шоирнинг достон қуйлаш жараёнига индивидуал ёндашув маҳсули ва поэтик маҳоратининг таркибий қисми сифатида қаралади.

Кипчок шеалари талаффузига хос бўлган кўплаб фонетик жараёнларнинг достон тилида учрамаганлиги уни ёзиб олувчининг асар тилини адабий тил меъёрларига яқинлаштиришга бўлган интилиши билан изоҳланади.